

‘De schaamte voorbij’

Over het einde van de ‘onterende’ straffen en andere elementen van het strafrecht die in België verdwenen in de negentiende eeuw

De verovering in 1794-95 door de Franse troepen van de gebieden, die tijdens de jaren 1830-1838 het koninkrijk België zouden gaan vormen, en hun aanhechting bij de Franse republiek op 1 oktober 1795, hadden ingrijpende gevolgen voor het strafrecht in deze streken. Toch moest men wachten tot 5 frimaire jaar IV (26 november 1796), voordat de Franse vertegenwoordigers in deze gewesten, de *représentants du peuple*, het bestuur voldoende georganiseerd achtten om de wet van 12 vendémiaire jaar IV (4 oktober 1795) af te kondigen.¹ Deze voorzag dat de wetten, opgenomen in het Franse *Bulletin des Lois*, in de ‘Belgische’ gebieden van kracht werden op het ogenblik van de ontvangst van dit *Bulletin*. Tot dan kon slechts een specifiek besluit van de *représentants* de invoering van revolutionaire wetgeving bevelen.

Een dergelijk specifiek besluit van 24 frimaire jaar IV (15 december 1795) beval de publicatie in de gebieden van *la ci-devant Belgique* van de *Code des délits et des peines* van 3 brumaire jaar IV (25 oktober 1795), van grote delen van de *Code pénal* van 25 september 1791 alsook van andere revolutionaire wetgeving in verband met het strafrecht.² Dit betekende dat grote delen van de Franse *Code pénal* van 25 september 1791 in de ‘Belgische’ gewesten van kracht werden.³ Dit wetboek vormde de realisatie van het Verlichtingsdenken inzake het strafrecht.⁴ Artikel 599 van de *Code des délits et des peines* deelde de straffen in vier categorieën in: de straffen van ‘*simple police* (enkele politie); *correctionnelles* (correctionneele); *infamantes* (onteerende) en *afflictives* (lyfstraffen)’ straffen.⁵ Alleen de criminele rechtbanken (*tribunaux criminels*) konden beide laatste straffen uitspreken (art. 602 en 603). Als *peines afflictives* (lyfstraffen) voorzag deze wetgeving ‘*la mort* (de dood), *la déportation* [de deportatie (banning)], *les fers* (de boeien), *la réclusion dans les maisons de force* (de opsluyting in tughuizen), *la gêne* (de gêne) en *la détention* (de detentie)’.⁶ Elke lijfstraf was tevens automatisch een *peine infamante* (onteerende straffe).⁷ Specifieke onterende

straffen waren de '*dégradation civique* (civique degradatie) en *le carcan* (de ten toog-stelling)'.⁸

Besluiten van de volksrepresentanten van 7 frimaire jaar IV (28 november 1795) hadden voordien de inrichting en de samenstelling van de nieuwe burgerlijke en criminele rechtbanken in de diverse 'Belgische' departementen georganiseerd.⁹ In elk departement werd een criminele rechtbank opgericht.¹⁰ Uiteraard dienden voor de uitvoering van de *carcan*-straf in de nodige schandpalen te worden voorzien. Het manuscript 'Tijdsgebeurtenissen 1792-1797' van de Antwerpse muntmeester Goetsbloets bevat een aantal aquarellen waarin de uitvoering van de kaakstraf wordt afgebeeld.¹¹ Terecht wijst P. De Win erop dat deze prenten voornamelijk een evocatieve waarde hebben.¹² Deze afbeeldingen tonen een aantal palen en zitbankjes, naargelang het aantal veroordeelden, gemonteerd op een plankier. De veroordeelden, vastgeketend aan de paal met een halsijzer, zitten blootshoofds op een zitbankje. Een plakkaat aan de paal vermeldt hun naam en eventueel hun woonplaats. Dit beantwoordt grotendeels aan de modaliteiten, voorzien door de *Code pénal* van 1791.¹³ Ingeval van het verlies van politieke rechten (*dégradation civique*) bepaalde de *Code* dat voorafgaand aan deze uitvoering de griffier van de rechtbank luidop moest melden dat de betrokkenen een ontterende handeling hadden verricht. Voor de mannen werd hieraan toegevoegd dat hen de hoedanigheid van Frans burger ontnomen werd.¹⁴ De publieke kaakstraf duurde, afhankelijk van de veroordeling, twee, vier of zes uur. Merkwaardig was de participatie van het volk. Soms werd zelfs wat geld gegooid.¹⁵ Te Luik bleek zelfs de gewoonte te bestaan om een bakje of een hoed aan de voeten van de tepronkgestelden te plaatsen. Hierin konden de kijklustigen geld gooien.¹⁶ De tepronkstelling begon rond 9 of 10 uur 's morgens.¹⁷ Vrij snel drongen zich blijkbaar maatregelen op om ontsnappingen te voorkomen. Reeds op 8 september 1796 verzocht de criminele rechtbank van Antwerpen met goed gevolg de minister van Justitie om de toestemming diegenen die tot de ijzers waren veroordeeld, de haren te scheren, het plunje van de dwangarbeider te laten aantrekken en hen onmiddellijk na de tepronkstelling, een kanonskogel om hun been te bevestigen.¹⁸ Doorgaans was de kaakstraf een bijkomende straf bij een lijfstraf.

In de loop van 1796 vonden in de meeste departementen de eerste tepronkstellingen plaats: in het departement van de Dijle op de markt te Brussel op 13 maart 1796; in dat van de Twee-Neten te Antwerpen op 11 april; in het departement van de Leie op de Grote Markt te Brugge op 8 juni...¹⁹ Een uitgesproken legisme kenmerkte de Franse revolutionairen. Zo werd op 16 juli 1796 te Brugge het lijk van een ter dood veroordeelde moordenaar, gekleed in het rode executiehemd en gelegen in een doods-kist, te pronk gesteld. Om aan de guillotine te ontsnappen, had de man zelfmoord gepleegd. Drie andere veroor-

deelden tot de ijzers ondergingen gelijktijdig hun bijkomende kaakstraf op hetzelfde schavot.²⁰

De napoleontische *Code pénal* van 1810 luidde een nieuw tijdvak in. Dit wetboek deelde de criminele straffen in in *peines afflictives et infamantes* (lijfstraffen en ontorende straffen) enerzijds en zuivere *peines infamantes* (ontorende straffen) anderzijds (art. 6, 7 en 8).²¹ De *peines afflictives et infamantes* waren de doodstraf (*peine de mort*), de levenslange dwangarbeid (*travaux forcés à perpétuité*), de deportatie (*déportation*), de tijdelijke dwangarbeid (*travaux forcés à temps*) en de opsluiting (*réclusion*). De zuiver ontorende straffen waren de kaakstraf (*carcan*), de verbanning (*bannissement*) en de burgerlijke degradatie (*dégradation civique*). In uitzonderlijke gevallen – geknoei met verkiezingsbiljetten (art. 111), wederrechtelijk gebruikmaken van waarmerktekens (art. 143), corruptie van ambtenaren (art. 177-179), toebrengen van slagen aan een magistraat tijdens de zitting (art. 228) of aan een bedienaar van een eredienst tijdens de uitoefening van zijn functie (art. 263) – kon zij als hoofdstraf worden uitgesproken. Doorgaans werd ze echter als bijkomende straf opgelegd aan wie tot dwangarbeid of opsluiting werd veroordeeld (art. 22). Wie tot de kaakstraf was veroordeeld, verloor niet alleen het recht om als gezworene, expert, getuige in een akte of in rechte op te treden, hij mocht ook geen wapens meer dragen of legerdienst verrichten (art. 28). Hij werd onbekwaam om als voogd of curator op te treden, behalve voor zijn kinderen op advies van de familie. Ook vormde, conform artikel 232 van de *Code civil* van 1804, de veroordeling tot een ontorende straf een grondslag tot echtscheiding.²²

Nog meer dan in het wetboek van 1791, was de uitvoering van de straf minuitieus geregeld door het napoleontisch strafwetboek. De veroordeelde werd te pronk gesteld op een openbare plaats, die was vermeld in het vonnis (art. 26). Op nationale en religieuze feestdagen en op zondagen, mochten geen tenuitvoerleggingen plaatsvinden (art. 25). De veroordeelde diende gedurende één uur aan de paal aan het volk worden te pronk gesteld. Boven zijn hoofd moest een bord in grote en leesbare letters zijn naam, zijn beroep, zijn woonplaats, zijn straf en de reden van zijn veroordeling vermelden (art. 22). Een uittreksel van het vonnis of arrest diende aangeplakt te worden in de hoofdplaats van het departement, in de gemeente waar het misdrijf had plaatsgevonden, in de gemeente waar het vonnis werd uitgevoerd en in de domiciliegemeente van de veroordeelde (art. 36).

Net als voordien werd in de praktijk doorgaans in het midden van het belangrijkste plein van de hoofdplaats van het departement een houten schavot opgericht met één of meerdere houten staken met halsijzers.²³ Afhankelijk van het aantal veroordeelden die ten toon werden gesteld waren er één, soms twee of drie palen. Sommige veroordeelden weenden, anderen ondergingen hun straf

lachend of zingend. De meesten reageerden echter vrij onverschillig. Ook bleef de gewoonte bestaan een pet of een halsdoek aan hun voeten te leggen, waarin de kijkers geld konden gooien. Niet iedereen was hiermee steeds gelukkig. Zo gooide in 1843 een man, na de uitvoering van de kaakstraf in Brussel op de Grote Markt, de munten die in zijn pet lagen, terug in het publiek, roepende dat hij onschuldig was.²⁴

Artikel 113 van het decreet, houdende het reglement voor de administratie van het gerecht inzake criminele zaken, voorzag dat een specifiek reglement, opgesteld door de minister van Justitie, de uitgaven moest vastleggen die nodig waren voor de uitvoering van arresten in criminele zaken.²⁵ Uit dit *Règlement sur les frais d'exécution des arrêts criminels dressé en conformité de l'article 113 du décret impérial du 18 juin 1811* blijkt dat gelden voorzien werden voor onder andere een klein schavot voor de tepronkstellingen, alsook van de nodige staken, halsijzers en plakkatens.²⁶ Hoewel men geredelijk kan aannemen dat elk departement beschikte over haar eigen instrumentarium, zijn de meeste verloren gegaan. Na het nieuwe strafwetboek van 1867, dat geen ontterende straffen meer voorzag, geraakten deze stukken immers in onbruik. Een inventaris van de nog bewaarde 'carcan'-palen in België toont aan dat vandaag te Brugge in het Gruuthusemuseum drie palen worden bewaard; drie te Dendermonde in het Stedelijk Museum; één te Luik in het *Musée de la Vie Wallonne* en drie te Mechelen in het Stedelijk Museum Hof van Busleyden.²⁷

De laatste effectieve tepronkstelling van een man in België gebeurde te Brussel op 10 oktober 1851. Op 19 maart 1851 werd te Gent de laatste vrouw te pronk gesteld. In de voorgaande periode werden slechts een relatief klein aantal vrouwen te pronk gesteld.

De *Code pénal* van 1791, die behoudens de verbanning voor recidivisten geen levenslange straffen voorzag, had ook het brandmerk afgeschaft. Een wet van 23 floréal jaar X (13 mei 1802) voerde opnieuw het brandmerk in: een 'R'-brandmerk voor recidivisten en een 'F'-brandmerk voor vervalsers.²⁸ De wet van 12-22 mei 1806 voorzag ook een 'S'-brandmerk' voor schrijvers van brandbrieven.²⁹ De *Code pénal* van 1810 bevestigde deze beschikkingen.³⁰ Wel werd de *peine de fers* vervangen door dwangarbeid (*travaux forcés*), die zowel tegen vrouwen als tegen mannen kon worden uitgesproken.³¹ In tegenstelling tot het wetboek van 1791 voorzag dit wetboek ook levenslange dwangarbeid.³² Deze veroordeelden werden gebrandmerkt met het teken 'TP'; diegenen die tot een tijdelijke dwangarbeid werden veroordeeld kregen in sommige gevallen het brandmerk met het teken 'T'.³³ Een vervalsers kreeg bovendien het brandmerk 'F' toegevoegd. In België werd het brandmerk slechts afgeschaft door de wet van 31 december 1849.³⁴ Hoewel het brandmerk tot dan werd uitgesproken door de

Hoven van Assisen, werd het brandmerken sinds 1832 niet meer effectief toegepast.³⁵

Dat 'eer' nog een belangrijke plaats innam in de toenmalige maatschappij blijkt duidelijk uit de opmerkingen van de criminele rechtbank van Namen bij het ontwerp van crimineel wetboek in 1804, dat zou leiden tot het napoleontisch strafwetboek.³⁶ Deze rechtbank pleitte immers voor de vervanging in bepaalde omstandigheden van de guillotine door de oude wijze van strafuitvoering van de doodstraf, met als verantwoording: 'on n'attache point à la guillotine la même idée de déshonneur qu'on attachait à la potence'.³⁷

Moordenaars, brandstichters en gifmengers moesten volgens het wetboek van 1791 in een rood hemd worden terechtgesteld (art. 4). Voor oudermoordenaars bepaalde het wetboek, naast het verplichte rode hemd voor de moordenaar, dat hun gezicht moest bedekt worden met een zwart doek (art. 4). De *Code pénal* van 1810 versterkte nog het ontorende karakter van deze strafuitvoering. De ter dood veroordeelde oudermoordenaar werd blootsvoets, gekleed in een rood hemd en het aangezicht bedekt met een zwarte doek naar het schavot geleid. Na voorlezing door een deurwaarder van het vonnis, werd de rechterhand afgehakt, gevolgd door de onthoofding door de guillotine (art. 13). In al haar gruwelijkheid werd deze straf uitgevoerd op de Gentse Vrijdagmarkt op 25 januari 1822.³⁸ Na de Belgische onafhankelijkheid werd steeds genade verleend voor het afhakken van de hand.³⁹ Deze strafuitvoering verdween uit het Belgisch strafwetboek van 1867.

De revolutionaire wetgever schafte, bij decreet van 9-12 maart 1793, de lijfswang in burgerlijke zaken af.⁴⁰ De wet van 24 ventôse jaar V (14 maart 1797) schortte deze wet echter op, terwijl de wet van 15 germinal jaar VI (4 april 1798) de lijfswang herinvoerde.⁴¹ Ook de *Code civil* behield dit drukkingmiddel, totdat de wet van 21 maart 1859 uiteindelijk deze gijzeling afschafte.⁴²

Geen enkel gegeven weerspiegelt beter de notie van eer dan het duel. Een Frans decreet van 17 september 1792 maakte een einde aan alle processen en vonnissen sinds 14 juli 1789 die het gevolg waren van uitdagingen tot het duel.⁴³ Deze wet en vooral haar preambule werd ingeroepen om te stellen dat de *Code pénal* van 1791 het duel strafbaar stelde. Het Hof van Cassatie oordeelde echter impliciet het tegendeel in zijn arresten van 8 april 1818, 4 december 1824 en 11 mei 1827. Wel stelde het Hof in zijn arrest van 21 september 1821 dat, afhankelijk van de omstandigheden, het duel soms als moord (*assasiner*) kon gekwalificeerd worden.⁴⁴

Tijdens de bespreking van de begroting van Justitie op 14 januari 1834 verzocht de Robaulx om een specifieke wetgeving inzake het duel. Hierbij bepleitte hij een wet 'in harmonie met onze zeden', in tegenstelling tot de strafwetgeving die duellisten als moordenaars beschouwde.⁴⁵ Desmanet de Biesme stelde

voor militairen die in duel waren getreden, te bestraffen door het ontnemen van hun militaire graden, terwijl voor burgers hoge boeten dienden vastgesteld te worden. Voor de minister van Justitie Ernst moesten de rechtbanken echter blijven oordelen over deze problematiek. Uiteindelijk werd op 8 januari 1841 een specifieke wet over het duel goedgekeurd.⁴⁶ Aanleiding tot die wet was een uitspraak van het Hof van Cassatie dat doding bij een duel strafbaar was. Het uitdagen tot een duel of het publiek bekendmaken dat iemand een duel geweigerd had, werd strafbaar met een gevangenisstraf van één tot drie maanden en een boete van 100 tot 500 frank (art. 1 en 2). Het gebruik van wapens tijdens een duel, zelfs indien er geen dode of gewonde was, werd gestraft met een gevangenisstraf van twee tot achttien maanden en een boete van 200 tot 1.200 frank (art. 4). Indien iemand stierf als gevolg van het duel werd de schuldige gestraft met een gevangenisstraf van één tot vijf jaar en een boete van 1.000 tot 10.000 frank (art. 5). Indien er enkel verwondingen waren, maakte de wet een onderscheid tussen verwondingen die een ziekte of een arbeidsongeschiktheid van meer dan twintig dagen tot gevolg hadden en de overige. De eerste categorie werd gestraft met een gevangenisstraf van zes maanden tot drie jaar en een boete van 500 tot 5.000 frank; de tweede met een gevangenisstraf van drie maanden tot twee jaar en een boete van 400 tot 2.000 frank (art. 5 en 6). Ook voor de getuigen voorzag deze wet straffen: een gevangenisstraf van één maand tot één jaar en een boete van 100 tot 1.000 frank (art. 8). Nog later stelde senator-baron de Coninck de Merchtem voor de wet te verscherpen en bovendien een strafbepaling uit te vaardigen tegen journalisten die over een duel zouden berichten. Dit voorstel haalde het echter niet. Evenmin als een wetsvoorstel ingediend in de Belgische Senaat op 26 september 1996.⁴⁷ In het kader van de administratieve vereenvoudiging stemde de Belgische Ministerraad op 16 november 2004 in met een voorontwerp van wet dat verouderde wetten, zoals deze op het duel, afschafte.⁴⁸ Deze tekst werd inmiddels door de Kamer aangenomen op 20 januari 2005 en doorgezonden naar de Senaat.⁴⁹ De laatste geruchtmakende zaak van een tweegevecht in België is de zgn. 'zaak Chazal'. Aanleiding hiertoe was een hevig debat in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 4 en 5 april 1865 tussen Jan de Laet van de Antwerpse Meetingpartij en de minister van Oorlog Chazal naar aanleiding van de aanwerving van Belgische vrijwilligers voor de nieuwe keizer van Mexico, Maximiliaan, die gehuwd was met Charlotte, de dochter van Leopold I. Deze verhitte discussie gaf aanleiding tot een tweegevecht tussen de Laet en Chazal. Dit leidde tot een aanklacht door de Kamer van Volksvertegenwoordigers van de minister bij het Hof van Cassatie. Chazal werd veroordeeld.⁵⁰ Op verzoek van de Senaat verleende de koning zijn minister echter gratie.⁵¹

Uiteraard verdwenen nog andere zaken uit het strafrecht. Zo voorzag het

napoleontische wetboek van 1810 de algemene verbeurdverklaring (*la confiscation générale*), de burgerlijke dood (*la mort civile*) en de deportatie en verbanning. Artikel 171 van de grondwet van het koninkrijk der Nederlanden van 24 augustus 1815 schafte de algemene verbeurdverklaring af.⁵² Artikel 12 van de Belgische grondwet van 1831 bepaalde zelfs dat deze straf niet meer kon ingevoerd worden.⁵³ Artikel 13 van deze grondwet stelde eveneens dat de civiele dood voor altijd was afgeschaft.

Maar reeds tijdens de zogeheten Franse revolutionaire periode voorzagen sommige wetten in verbeurdverklaringen en verbanningen. Doorgaans betrof het maatregelen tegen emigranten of onbeëdigde priesters. De grondwet van het jaar III (1795), de eerste grondwet die van kracht werd in de Belgische departementen, bepaalde zelfs uitdrukkelijk dat de goederen van de emigranten onherroepelijk verworven waren ten voordele van de republiek.

Andere zaken verdwenen slechts voor beperkte tijd. De *Code pénal* van 1791 schafte het gratierecht van de koning af. Maar titel tien van de grondwet van het jaar X (*senatusconsulten* van 2 en 4 augustus 1802), waarbij Napoleon tot consul voor het leven werd benoemd, verleende dit recht opnieuw aan de eerste consul (art. 86). Weliswaar kon hij dit slechts uitoefenen nadat hij, in een *conseil privé*, de *grand-juge* – de minister van Justitie –, twee ministers, twee senatoren, twee leden van de Raad van State en twee rechters bij de rechtbank van cassatie had gehoord. Zowel Willem I als het Belgische koningshuis behielden deze manifeste inbreuk op de scheiding der machten. Willem I moest weliswaar nog voorafgaand advies vragen aan de Hoge Raad.⁵⁴ Conform artikel 76 van de Belgische grondwet behoort het gratierecht tot de prerogatieven van de Belgische koning.⁵⁵ Door systematisch genade te verlenen voor bepaalde straffen konden correctieven aan de bestaande strafwetgeving worden aangebracht. Dit was het geval inzake het brandmerken, waarvoor reeds vóór de afschaffing in 1849 systematisch genade werd verleend. Dit gebeurde in de periode 1852-1867 voor de kaakstraf. Ook voor de doodstraf, die in België slechts afgeschaft werd in 1996, werd sinds 1950 systematisch genade verleend en omgezet in levenslange dwangarbeid.⁵⁶ Voordien had vooral Leopold II gebruikt gemaakt van het gratierecht om zijn tegenstand tegen de doodstraf te realiseren.

Het ontwerp van herziening van het strafwetboek tijdens het koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) werd in 1828, omwille van divergenties tussen Noord en Zuid, uiteindelijk ingetrokken door de regering. Dit project toont duidelijk aan dat vooral in het Noorden er nog een belangrijke notie was. In hun *Observations sur le code pénal* van 29 november 1815 klaagde de Belgische commissie, die belast was advies uit te brengen over het *Ontwerp crimineel wetboek voor de Vereenigde Nederlanden* (1815), vooral het 'inhumane en arbitraire' van de voorgestelde straffen aan.⁵⁷ Het *Ontwerp* voorzag immers de uitvoering

van de doodstraf door ophanging aan een galg of onthoofding met het zwaard. Andere straffen, zoals de geseling, werden door de vertegenwoordigers van het Zuiden als een ongewenste nieuwlichterij beschouwd. De schavotstraf, waarbij men zou zwaaien met een zwaard boven het hoofd van een veroordeelde, werd als een ridicule voorstelling afgedaan. De vraagpunten, die op 17 oktober 1827, aan de Tweede Kamer werden bezorgd, tonen duidelijk het belang, de divergenties en de meningsverschillen omtrent 'eer' aan. Niet minder dan zes van de 34 twistvragen hadden hier immers betrekking op.⁵⁸ Het is tekenend dat men er uiteindelijk in slaagde overeenstemming te bereiken over alle andere wetboeken, doch niet over het strafwetboek.⁵⁹

F. Stevens, Katholieke Universiteit Leuven, Fred.Stevens@law.kuleuven.ac.be

¹ *Recueil des ordonnances et arrêtés des représentants du peuple français envoyés près des armées du Nord et de Sambre-et-Meuse* (Bruxelles 1794 e.v.) dl. 1, 70 ; *Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique* (Bruxelles 1788 e.v.) 1e reeks, dl. 7, XLVIII. Cf. ter zake: H.A. Kamphuis, *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire* (Maastricht 1995) 45-53; F. Stevens, 'L'introduction de la législation révolutionnaire en Belgique', *La Révolution et l'ordre juridique privé: rationalité ou scandale? Actes du Colloque d'Orléans 11-13 septembre 1986* (Paris 1988) dl. 2, 485-493.

Vgl. m.b.t. de *représentants du peuple*: A. Hennebert, 'Les représentants en mission en Belgique après Thermidor', *Annales historiques de la Révolution française* 8 (1931) 315-334.

² *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 7, LI-LII.

³ *Recueil des ordonnances* (noot 1), dl. 7, 3 e.v. Een tweetalige (Vlaams-Franse) editie van deze *Code* verscheen op bevel van de administratie van het departement van de Schelde in de *Recueil des arrêtés des commissaires du gouvernement français – Verzaemeling van de besluyten der commissarissen van het Fransch gouvernement* (Gent z.d.) dl. 2, 172 e.v. De *Code* van 1791 werd te Brussel uitgegeven door F. Hayez.

F. Stevens, 'Il y aura un code pour tout le royaume. La codification du droit pénal dans le territoire de la Belgique et des Pays-Bas (1781-1835)' in: X. Rousseaux, M.-S. Dupont Bouchat & Cl. Vael, *Révolutions et justice pénale en Europe. Modèles français et traditions nationales 1780-1830* (Paris/Montréal 1999) 73.

⁴ P. Lascombes, P. Poncela en P. Lenôël, *Au nom de l'ordre. Une histoire politique du code pénal* (Paris 1989) 61-151 ; B. Schnapper, 'Les systèmes répressifs français de 1789 à 1815' in: Rousseaux, Dupont Bouchat & Vael, *Révolutions et justice pénale* (noot 3), 17-24.

⁵ Wij citeren de Vlaamse tekst volgens de tweetalige Gentse uitgave (vgl. noot 3).

⁶ Artikel 603.

⁷ Artikel 604.

⁸ Artikel 602.

⁹ *Recueil des arrêtés – Verzaemeling van de besluyten der commissarissen van het Fransch gouvernement* (noot 3), dl. 2, 12-15.

¹⁰ Respectievelijk te Brussel (departement van de Dijle), te Gent (departement van de Schelde), te Namen (departement van Samber-en-Maas), te Luik (departement van de Ourthe, te Maastricht (departement van de Nedermaas), te Brugge (departement van de Leie), te Antwerpen (departement der Twee-Neten), te Bergen (departement Jemappes) en te Luxemburg (departement van de Wouden).

¹¹ Het werk *De kaakstraf in België van de Franse tijd tot 1867* van P. De Win reproduceert een tiental van deze afbeeldingen. P. De Win, *De kaakstraf in België van de Franse tijd tot 1867* (Iuris Scripta Historica, dl. 6) (Brussel, 1992) afbeelding 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12 en 13.

¹² De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 48, n. 27.

¹³ Deel 1, titel 1, art. 28: 'Quiconque aura été condamné à l'une des peines des fers, de la réclusion dans la maison de force, de la gêne, de la détention, avant de subir sa peine sera préalablement conduit sur la place publique de la ville où le jury d'accusation aura été convoqué. Il y sera attaché à un poteau placé sur un échafaud, et il y demeurera exposé aux regards du peuple, pendant six heures, s'il est condamné aux peines des fers ou de la réclusion dans la maison de force ; pendant quatre heures, s'il est condamné à la peine de la gêne ; pendant deux heures, s'il est condamné à la détention. Au-dessus de sa tête, seront inscrits en gros caractères ses noms, sa profession, son domicile, la cause de sa condamnation et le jugement rendu contre lui.'

¹⁴ Deel 1, titel 1, art. 31, 32 en 33.

¹⁵ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 50.

¹⁶ G. De Froidcourt, *La guillotine liégeoise et les exécuteurs des arrêts criminels. La peine de mort. Les fers. Le carcan. La flétrissure* (Luik 1934) 70.

¹⁷ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 50.

¹⁸ Ch. Laenens & L. Leemans, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht* (Antwerpen 1953) 448.

¹⁹ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 53-54.

²⁰ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 55.

²¹ De *code pénal* deelde de misdrijven (algemene term) in naargelang de straf in overtredingen (*contravention*), wanbedrijven (*peine correctionnelle*) en misdaden (*crimes*).

²² Deze grondslag tot echtscheiding werd impliciet afgeschaft door de wet van 8 juni 1867 die een nieuw strafwetboek invoerde, en expliciet door de wet van 15 december 1949. D. Heirbaut & G. Baeteman, *Cumulatieve editie van het burgerlijk wetboek* (Gent 2004) dl. 1, 232-234.

²³ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 68-71.

²⁴ *La Belgique Judiciaire* 1 (1843), kol. 1460.

²⁵ *Pasinomie* (noot 1), 1^e reeks, dl. 15, 389.

²⁶ Laenens & Leemans, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht* (noot 18), 519-520.

²⁷ De Win, *De kaakstraf* (noot 11), 122-126.

²⁸ Lascoumes, Poncelet & Lenoël, *Au nom de l'ordre* (noot 4), 230-231.

Pasinomie (noot 1), 1e reeks, dl. 11, 190-192. Cf. P. De Win, 'Het brandmerken als criminele straf in West-Vlaanderen', *Biekorf* 101 (1991) 89-98.

²⁹ *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 13, 359.

³⁰ Locré, *Législation civile, commerciale et criminelle* (Brussel 1837) dl. 15, 18-31.

³¹ Locré, *Législation* (noot 30), dl. 15, 95.

³² J.-G. Petit, N. Castan, Cl. Faugeron, M. Pierre & A. Zysberg, *Histoire des galères, bagnes et prisons. XIIIe-XXe siècles* (Paris 1991); F. Stevens, 'Het "Slavenhuis" te Antwerpen (1804-1816/1822) in: F. Fleerackers (ed.), *Men en recht. Essays tussen rechtstheorie en rechtspraktijk. Liber Amicorum Jan M. Broekman* (Leuven 1997) 345-360.

³³ *Code pénal*, art. 20.

³⁴ *Moniteur belge*, 9 januari 1850.

³⁵ Voor de periode 1811-1831 telde P. De Win voor de provincie West-Vlaanderen niet minder dan 151 effectieve uitvoeringen van brandmerken; waaronder 18 vrouwen. De Win, *Het brandmerken* (noot 28), 91-92.

³⁶ *Observations des tribunaux d'appel sur le projet de code criminel* (Paris, jaar XIII) dl. 4, Sambre-et-Meuse, 43 p.

³⁷ F. Stevens, *La codification pénale*, 293.

³⁸ P. De Win, 'Rond guillotine en handafhakingsblok. Doodstraffen in West-Vlaanderen in de periode 1795-1863', *Biekorf* 101 (1991) 297.

³⁹ De Win, 'Rond guillotine' (noot 38), 298.

⁴⁰ *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 5, 94.

⁴¹ *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 7, 549; dl. 8, 247-253.

⁴² Boek 3, titel 16, art. 2059-2070; *Moniteur belge*, 22 maart 1859.

⁴³ *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 4, 427. Dit decreet werd in de Belgische departementen ingevoerd bij besluit van het *Directoire exécutif* van 7 pluviôse jaar V (26 februari 1797). *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 4, XII.

⁴⁴ *Pasinomie* (noot 1), 1e reeks, dl. 4, 427, n. 1.

⁴⁵ L. Hymans, *Histoire parlementaire de la Belgique* (Brussel 1877-1880) dl. 1, 305.

⁴⁶ *Bulletin officiel*, 23, nr. 2.

⁴⁷ *Parlementaire stukken*, Belgische Senaat, 1995-1996, 1-423/1.

⁴⁸ <http://www.belgium.be/eportal/application?pageid=contentPage&docId=36844> (2.2.2005).

⁴⁹ *Parlementaire documenten*, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2004-2005, 1439/009.

⁵⁰ Cass., 12 juillet 1865, *Pasicrisie*, 1865, 1, 258.

⁵¹ L. Tindemans, *Duel met de minister: een divertimento over de politieke verantwoordelijkheid van bewindvoerders in het koninkrijk België* (Kapellen 1991).

⁵² *Journal officiel*, nr. 29.

⁵³ *Bulletin officiel*, III, nr. 44.

⁵⁴ Hoofdstuk 2, afdeling 6, art. 67 van de grondwet van 1815.

⁵⁵ J. Stengers, *L'action du roi en Belgique depuis 1831. Pouvoir et influence* (Paris/Louvain-le-Neuve 1992) 105-111.

⁵⁶ J. Stengers, *L'action du roi* (noot 55), 110. Ook Leopold II verleende systematisch gratie voor de doodstraf. In de kolonie Kongo werd daarentegen de doodstraf daadwerkelijk uitgeoefend. Tussen 1931 en 1953 werden 98 van de 155 ter dood veroordeelden er geëxecuteerd.

⁵⁷ Stevens, *La codification* (noot 37), 295-296.

⁵⁸ J.C. Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken* (Utrecht 1837) dl. 1, 323-327:

‘ 8. Zal het brandmerken worden toegelaten? ...

9. Zal de straf van geeseling worden toegelaten? ...

10. Zal het zwaaijen van het zwaard over het hoofd, onder de straffen worden opgenomen? ...

11. Zal het te pronk staan op het schavot, onder het getal der straffen worden opgenomen? ...

12. Zal de eerloosverklaring worden opgenomen, onder de straffen? ...

17. Zal men in het wetboek bepalingen omtrent de tweegevechten plaatsen? ...’.

⁵⁹ Het burgerlijk wetboek, het wetboek van koophandel en het wetboek van burgerlijke rechtsvordering waren afgekondigd op 5 juli 1830 en dienden in werking te treden op 1 februari 1831. Stevens, *La codification* (noot 37), 299.